

відповів на це запитання. Празькі мовознавці, окресливши коло проблем мовної культури, наголосили на свідомому «перетворенні мови як простого засобу, простого представника об'єктивного світу, в самостійний об'єкт нашої уваги, наших роздумів, наших емоцій» [Navránek 1935, с. 2].

Поняття мовної культури передусім розглядалося як удосконалення літературної мови, в ширшому плані – як культура вираження й передачі думок. Заслугою лінгвістики 30-х рр. XX ст. був вироблений погляд на мовну культуру як на мовну діяльність, як свідому цілеспрямовану турботу про літературну мову. Одночасно враховувалася й мета цієї діяльності, тобто сама культивована мова, а також мовна культура тих, хто користується літературною мовою, тобто носіїв мови. Ця багатоаспектність поняття і багатозначність терміна спричинилися до спроб диференціювати в понятійному і термінологічному відношеннях широкое поняття мовної культури. Зокрема, розрізняють рівень мови і рівень мовлення, а також стан мови і мовну діяльність. Відповідно кваліфікують поняття мовної і мовленнєвої культури, розмежовуючи стан мови, її системи і норми з урахуванням властивих їй комунікативних завдань, а також стан і рівень комунікації у певний час і в конкретному суспільстві. Інший аспект – культура мови як культивування (удосконалення) мови і мовних висловлювань. У працях чеських і словацьких мовознавців [НЗЛ] виділено чотири кола явищ, які входять у різному обсязі в поняття мовної культури: а) явища, що стосуються мови, – йдеться про мовну культуру у власному значенні цього слова; б) явища, що стосуються мовлення, – інколи цей аспект диференціюється і термінологічно, і тоді йдеться про культуру мовлення. Причому в обох сферах (у сфері мови і мовлення) розрізняють 1) культуру як стан, рівень (мови і мовлення), 2) культуру як діяльність, тобто культивування (удосконалення) мови і мовлення.

Культуромовні проблеми стали предметом узагальнення в теоретичних працях із розвитку слов'янських літературних мов. Наприклад, у русистичі відомі такі концепції культури мови (за російською термінологією – «культуры речи»): 1) вчення про правильність мовлення, чи ортологія, яке належить О. Ахмановій, Ю. Бельчикову, В. Веселитському; 2) теорія «комунікативної доцільності» В. Костомарова і О. Леонтьєва, продовженням якої стала теорія «гарного мовлення» Б. Головіна; 3) концепція Л. Скворцова, у якій обґрунтовується необхідність оволодіння на першому етапі нормами літературної мови, на другому – мовленнєвою майстерністю, власне культурою мовлення; 4) концепція М. Ілляша, який культуру мовлення вбачає у володінні літературними нормами, упорядкованій сукупності нормативних мовленнєвих засобів, проте

у теорії аналізує також комунікативні якості мовлення (чим близький до Б. Головіна); 5) прагматико-функціональний принцип висвітлення мовленнєво-культурних проблем А. Васильєвої; 6) діалогічна концепція культури мовлення А. Михальської [див. Струганець 2012, с. 22–23].

Починаючи з 60-х років, з часу виокремлення культури мови в самостійну дисципліну, українські вчені розробляють теоретичні проблеми культури мови, що мають впливати на практичну мовну діяльність: поняття культури мови (А. Коваль, М. Жовтобрюх, М. Пилинський, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Н. Бабич), мовної норми (М. Пилинський, З. Франко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, С. Єрмоленко, Г. Яворська, Л. Струганець, Т. Коць, О. Черемська, Т. Мельник, Н. Карікова). Переважає практичний, інструктивно-регулятивний аспект мовних порад (Б. Антоненко-Давидович, В. Русанівський, С. Єрмоленко, А. Коваль, Є. Чак, О. Сербенська, К. Ленець, О. Пономарів, І. Вихованець, К. Городенська, С. Бирик, Г. Сюта та ін.).

З 1967 року Інститут мовознавства імені О. Потебні АН УРСР почав видавати спеціальний міжвідомчий збірник «Питання мовної культури» (тепер виходить під назвою «Культура слова»), в якому зосереджено основну масу публікацій, присвячених культурі української мови. В офіційних рамках бездержавності української мови культура мови як наука опосередковано відбивала критичний стан функціонування національної мови і привертала увагу до культивування літературної мови, піднесення її суспільного престижу. Тепер цей збірник видає Інститут української мови НАН України. Крім статей, уміщено мовні консультації на кшталт «Як правильно?», «Яке слово вибрати?» тощо. Сприяє усталенню літературної мови, орієнтує мовців на вибір правильного слововживання, засвоєння норм сучасної української літературної мови діяльність відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України [КУМ; Єрмоленко 1999; КМЩ; ДКМ; Коць 2010; ЛНМП; Бирик 2013], сучасна лексикографічна і довідкова література, передусім академічні праці.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства культуру мови потрактовано у відповідних дефініціях, наведених у посібниках, підручниках, енциклопедичних виданнях. На нашу думку, «культура мови» – це: 1) самостійна лінгвістична дисципліна, яка вивчає стан і статус норм сучасної української літературної мови в певну епоху, а також рівень мовнокомунікативної компетенції мовних особистостей; 2) сукупність комунікативних ознак літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; 3) культивування (удосконалення) літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, відповідна мовна політика у державі.

А. Загнітко наголошує, що культура мови в системі лінгвістичних дисциплін посідає особливе місце, тому що об'єднує в собі теоретичні напрацювання всіх розділів мовознавчої науки й водночас розробляє механізми застосування їхніх результатів у повсякденній практиці. «Знаковим є напрацювання системи прескрипцій, що визначають напрями й тенденції вживання тих чи тих нормативних конструкцій. Перспективним є аналіз взаємопроникнення категорійного апарату культури мови в інші науки... і водночас виявлення закономірностей використання категорійних дефініцій інших мовознавчих наук у культурі мови» [Загнітко 2013, с. 14].

У запропонованій монографії здійснено спробу проаналізувати засадничі поняття культури мови у теоретичному і практичному ракурсах. У зв'язку з цим поставлено такі завдання:

- обґрунтувати лінгвістичну і соціально-історичну сутність літературної норми;
- визначити зміст поняття «нормування»;
- диференціювати домінантні оцінні параметри літературної мови – комунікативні ознаки;
- розглянути розвиток понять «мовна особистість» і «мовнокомунікативна компетенція»;
- дослідити рівень нормативності української мови у прямому радіо- і телеэфірі;
- проаналізувати лінгвальну компетенцію студентів педагогічних вишів України;
- розкрити механізм дослідження кодифікації та реалізації літературної норми;
- окреслити пріоритетні напрями вдосконалення мовного еталону;
- висвітлити специфіку культуромовної підготовки вчителя-філолога у траєкторії професійної освіти;
- представити програму нормативної навчальної дисципліни «Культура мови» для підготовки бакалавра напряму «6.020303 Філологія. Українська мова і література».

Сподіваємося, що наша розвідка сприятиме цілісному баченню проблематики культури мови в сучасній науковій парадигмі.

Висловлюємо щирі вдячність члену-кореспонденту НАН України, докторові філологічних наук, професору Світлані Єрмоленко; академіку НАПН України, докторові філологічних наук, професору Любові Мацько; кандидатові філологічних наук, професору Надії Бабич за рецензування монографії, критичні зауваження і поради.

Автори

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАСАДНИЧИХ ПОНЯТЬ КУЛЬТУРИ МОВИ

1.1. Норма літературної мови

Центральне поняття теорії культури мови – норма літературної мови в її конкретно-історичному вияві. У більшості мовознавчих досліджень природа й обсяг поняття норми не розглядаються, автори користуються цим терміном як чимось наперед даним, очевидно, вважаючи, що поняття норми всім відоме. І найчастіше його ніяк не диференціюють. Коли ж узяти праці, де наведено визначення норми, то одразу бачимо значні відмінності у наукових дефініціях. Ці відмінності залежать від різного підходу до проблеми нормативності: чи з погляду загальної теорії мови, чи з погляду теорії культури мови, чи із практичних міркувань мовної культури. Таким чином, у поняття «норма» часто вкладають неоднаковий зміст.

Заслугою представників Празького лінгвістичного гуртка є вивчення норми як феномену лінгвосоціологічного і конкретно-історичного [ПЛК]. Норма визначалась як сукупність структурних засобів, регулярно уживаних мовним колективом. Значний вплив має теорія норми Л. Єльмслева [Hjelmslev 1942] і Е. Косеріу [Coseriu 1958]. Спостереження над змінами норми в часі і в її функціональній варіативності дало змогу лінгвістам осмислити її діалектичну суть і власне мовну природу. Ще в середині 50-х років XX століття російський мовознавець С. Ожегов сформулював дефініцію норми, що згодом набула поширення: «Норма – це сукупність найбільш при-

датних («правильних», «кращих») для обслуговування суспільства засобів мови, які складаються як результат добору мовних елементів... з наявних, утворюваних знову чи добутих з пасивного запасу минулого в процесі соціальної, в широкому розумінні, оцінки цих елементів» [Ожегов 1955, с. 15]. Пізніші формулювання більшою чи меншою мірою ґрунтувалися на цьому визначенні.

Теоретичні проблеми мовної норми досліджували у лінгвістичних центрах різних країн. Еволюцію поглядів на норму представлено у збірнику Інституту російської мови «Актуальные проблемы культуры речи» [АПКР]. У виданні поряд з уніфікацією наявних дефініцій запропоновано нові визначення поняття норми.

Власну багату традицію має вивчення норми в українському мовознавстві (праці М. Гладкого, М. Сулими, О. Курило, О. Синявського, М. Жовтобрюха, М. Пилинського, А. Москаленка, З. Франко, С. Єрмоленко, Г. Яворської та ін.). Звернемося до 20-х років ХХ ст., часу особливого розвою українознавства. М. Сулима у статті «Проблема літературної норми в українській мові» писав: «...літературна норма – конче потрібна річ, ...літературна норма становить найпершу та найхарактернішу ознаку літературної мови» [Сулима 1928, с. 132]. Питання норми порушено на сторінках часописів «Шлях освіти», «Життя й революція», «Молодняк».

Виробленню літературних норм надавав неабиякого значення І. Огієнко, зокрема висвітлював проблему на сторінках заснованого ним часопису «Рідна мова». Цю роботу І. Огієнко називав «терапією рідної мови». Було сформовано спеціальні рубрики: «Ознаки доброї літературної мови», «Стилістично-синтаксичні норми», «Навчаймося літературної мови від Шевченка», «Практичні лекції літературної мови», «Кукіль у житті», «Мова наших видань», «Мова нашої преси», «Чистота й правильність рідної мови (відповіді на запитання читачів)», «Дописи прихильників рідної мови» та ін. [див. Захлюпана 2000, с. 88].

У 1927 році у Харкові відбулася правописна конференція, яка заклала підвалини нормування української мови. Одним із найдіяльніших її учасників був професор О. Синявський. Його підручники тисячами розходилися по Україні, численні розвідки з проблем мовної культури друкувалися в наукових журналах. Синтезом

граматичних праць вченого стали «Норми української літературної мови» [Синявський 1931]. Як зазначає у передмові до цієї книги (1941 року видання) В. Сімович, з «твору ясно зарисовуються шляхи, якими праця для повної нормалізації літературної мови йде й далі йтиме» [Сімович 1941, с. 4].

Дослідження поняття мовної норми в українському мовознавстві з 60-х років дає змогу чітко окреслити лінгвальну і соціально-історичну сутність норми, виділити її диференційні ознаки. Незалежно від різниці у поглядах окремих мовознавців і цілих лінгвістичних шкіл (української, російської, чеської, польської та ін.) усі дефініції норми так чи інакше неодмінно вказують на її суспільний характер. Мовна норма нерозривно пов'язана із колективом мовців, а на вищому щаблі – як норма літературної мови – із певним людським суспільством, з усіма його інституціями аж до держави включно. З цього насамперед випливає, що кожна мова може мати не одну, а кілька норм, або кілька територіальних чи соціально-групових варіантів норми, а це дуже важливо для розуміння процесу формування літературної мови та її функціонування. Тому норма як соціопсихолінгвістичний феномен потребує глибшої диференціації. У сучасному мовознавстві виокремлюють такі види норм: а) норми української національної мови, мови окремого слов'янського етносу; б) норми діалектів (кожен територіальний і соціальний діалект має свою норму); в) норми літературної мови як найбільш розвиненої, вищої форми національної мови.

На основі формулювань російських лінгвістів С. Ожегова, Ю. Бельчикова та французького вченого Ж. Марузо український мовознавець М. Пилинський вивів найбільш повне, як на нашу думку, визначення літературної норми. «**Норма літературної мови** – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [Пилинський 1976, с. 94]. Далі у нашій розвідці схарактеризуємо диференційні ознаки норми літературної мови, інтегровані у цьому визначенні. Зокрема, розглянемо такі параметри літературної нор-

ми, як відповідність системі мови, стабільність і динамічність, варіантність, стилістичну диференціацію і кодифікованість.

Релевантною ознакою літературної норми, порівняно з нормою нелітературного утворення (наприклад, діалекту), є з мовного погляду її **відповідність системі мови** (впорядкована структура і внутрішня диференціація), а з соціального погляду – більш високий ступінь її загальнообов'язковості. Сучасна лінгвістика висунула на перший план співвідношення понять «норми» і «системи» (чи «структури» мови). Яскраво це виявилось в теоретичних побудовах Л. Єльмслева [Hjelmslev] і Е. Косеріу [Cosériu]. Прагнучи подолати сосюрівську дихотомію «мова – мовлення», Е. Косеріу запропонував тріаду «мовлення – норма – система», що генетично пов'язана з системою рівнів Л. Єльмслева. У сучасному мовознавстві переважає розуміння норми як системного явища. Саме поняття мовної норми визначається досить однотипно такими предикатами: закладена у мові система; зв'язана з системою; реалізація системи; явище системи, вираження системи.

Б. Фаска, розробляючи проблеми норми серболужицької літературної норми та її кодифікації, виокремлює дескриптивну і прескриптивну норму [Фаска 1976, с. 98–101]. За його тлумаченням, дескриптивною називається норма, абсолютно ідентична можливостям, даним системою мови; вона не елімінує жодного варіанта із суми всіх можливих. Наприклад, статус дескриптивної завжди має норма діалектів. У літературній мові дескриптивними є майже всі норми, що регулюють функціонування граматичних категорій. Дескриптивна норма імплікує реальні, реалізовані й ті, що реалізуються, можливості певної мовної системи, які прийняті й репродукуються лінгвосоціумом. Дескриптивна норма характеризується тим, що вона 1) детермінована лише системою мови і її внутрішніми закономірностями; 2) еволюціонує у процесі зміни й одночасно зі зміною у системі мови і 3) не виключає жодних реальних, реалізованих і тих, які реалізуються, можливостей мовної системи, тобто, іншими словами, вона визначається варіантністю. Прескриптивна норма ґрунтується на виборі можливостей, закладених у мовній системі. Вона виникає шляхом перманентної елімінації деяких із таких можливостей. Прескриптивність характерна для норми літе-

ратурної мови, що виникла і розвинулась у тривалому процесі селекції й елімінації варіантів. Отже, прескриптивна норма базується на дескриптивній нормі, на можливостях, даних системою мови.

Теоретичну проблему співвідношення дескриптивного та прескриптивного підходів до мови (у тому числі й при вивченні проблем мовної норми) висвітлено у монографічному дослідженні Г. Яворської «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» [Яворська 2000]. Автор зазначає, що дескриптивним є будь-який метод лінгвістичного опису (структурно-синхронний, генеративний, історичний тощо), котрий реалізує об'єктивний (безоцінний) погляд на мовні факти. Відповідно прескриптивний підхід, як свідчить сам термін, зорієнтований на створення приписів та рекомендацій щодо вживання мови. Таким чином, до сфери прескриптивного підходу потрапляє проблематика нормування та кодифікації літературних мов, включно з питаннями мовної норми, а також різноманітні ви-яви регулювання мовного функціонування аж до створення мовно-го законодавства. Важливо підкреслити, що цей підхід передбачає обов'язкову оцінку лінгвістичного матеріалу, тобто надання одним мовним явищам переваги над іншими. Фактично «дескриптивний підхід розглядає мову такою, яка вона є, а прескриптивний – якою вона має бути. Ці відмінні модуси відповідають різному змістові оперування мовним матеріалом» [Яворська 2000, с. 24].

Стосовно мовної системи літературна норма характеризується **стабільністю**, відносною єдністю, що забезпечує функціонування літературної мови. Ознака і вимога єдності літературної норми впливає з надтериторіального характеру літературної мови, що особливо важливо для української мови. М. Гладкий наголошує на тому, що «нормальний хід розвитку кожної мови такий, що старі, давно вживані слова, звороти й конструкції відмирають не враз, а живуть часто сотні літ, помалу гублять своє первісне значення, відмінюють його й стають привичними шаблонами, тими відомими з дитячих літ образами, що полегшують нам процес сприймання нового й заощаджують тим психічну енергію» [Гладкий 1927, с. 70]. Вимогу стабільності слід узгодити з природною мінливістю, яка властива мові як соціальному явищу історичного характеру. Цьому відповідає принцип еластичної (гнучкої) стабільності (*pruzna stabilita*), сфор-

мульований В. Матезіусом [Матезіус 1967, с. 381], а також принцип динамічності, яким послуговуються в українському мовознавстві. Конкретні мовні норми мають різну стійкість, міцність. Життя мови протікає як у діяхронії (одні норми відходять у минуле, інші народжуються), так і в синхронії (змагаються між собою різні варіанти, які претендують стати одною нормою). Відомо, що темпи змін на різних мовних рівнях не однакові. Дуже активно під безпосереднім впливом живомовної стихії відбувається проникнення в літературну мову нових наголосів, які починають вживатися паралельно зі старими нормативними, а інколи й повністю їх витісняють. На синтаксичному рівні літературна норма є досить стійкою. Її еволюційний розвиток зумовлений перш за все потребами суспільної комунікації, причому значні зміни відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті вживання цих засобів.

Найбільш яскраво зміни виявляються у лексиці. Це пояснюється, по-перше, тим, що кількість лексичних одиниць значно перевищує кількість одиниць інших рівнів (фонем, морфем та ін.); по-друге, тим, що лексика, безпосередньо зв'язана з дійсністю, постійно реагує на зміни у суспільному житті. Слова з'являються услід за новими предметами і явищами, коли виникає потреба їх номінації, і поступово зникають разом із ними або набувають нових значень. Зростає роль лінгвістів в упорядкуванні мовного життя суспільства.

Характерною ознакою літературної норми є **варіантність**. Варіантність мовних засобів виявляється у певному використанні (виборі, відборі) однозначних елементів, що співіснують у мовній системі. У вузькому значенні за варіантні вважаються ізофункціональні засоби тієї ж мови щодо всього рівноцінні, не диференційовані. У ширшому значенні варіантами є пари і трійки засобів, один із яких несе додаткову інформацію чи смисловий відтінок, стилістичне навантаження. У цьому випадку явище варіантності ототожнюється із синонімією.

Варіантність належить мові інгерентно. Варіанти норми можна розглядати насамперед з погляду походження, що великою мірою визначає їх місце в мові. У конденсованому вигляді джерела виникнення нормативних варіантів, переважно на матеріалі німецької і російської мов, розкриває Н. Семенюк. З наведених нею міркувань

впливають принаймні чотири основні джерела варіантних нормативних реалізацій: 1) паралелізм системних можливостей мови та історичні зміни, які відбуваються в її системі; 2) гетерогенність літературної мови; 3) природні процеси старіння мовних норм і поява інновацій; 4) проникнення явищ розмовної мови [Семенюк 1970, с. 568–569]. Причину виникнення варіантності вбачають переважно у впливі некодифікованих сфер мови на літературну мову.

Загалом в особливостях системи і структури кожної мови закладена можливість варіантних нормативних реалізацій. Проте сама поява кількох однозначних або синонімічних елементів цілком залежить від особливостей функціонування мови у певному соціумі, від складу і структури цього суспільства. У Словнику за редакцією Б. Грінченка [СГ], який представляє зібрання лексичних фондів української мови кінця XVIII і XIX ст. (до 90-х рр.), чимало побутових реалій репрезентовано кількома назвами. Із розвитком української мови, усталенням її літературних норм така лексична варіантність зменшується. Порівняймо лексеми *вулій*, *вулік*, *вулень*, представлені у СГ, і *вулик* у сучасних словниках; *півонія*, *півонь*, *півоня*, *півонія* [СГ] і *півонія* (сучасна норма); *глядило* «=Дзеркало» [СГ, I, с. 292], *дзеркало* «зеркало» [СГ, I, с. 378] і *дзеркало* (сучасна норма); *друшляк* «1) Родъ металлическаго или глинянаго ситца...» [СГ, I, с. 450], *діравка* «=Друшляк» [СГ, I, с. 392] і *друшляк* (сучасна норма); *чарка* «рюмка» [СГ, IV, с. 445], *джарка* «=Чарка» [СГ, I, с. 374] і *чарка* (сучасна норма).

У мовознавстві усталилася думка, що варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою («зникає» – «з'являється»), потім з погляду критеріїв норми (нормативний – ненормативний) і лише після цього – із соціального і стилізового боку. Загалом виділяють такі типи варіантів: хронологічні (діахронічні), регіональні, стилістичні, контактні. Під варіантністю норми ми розуміємо існування варіантних засобів у літературній нормі на її синхронному зрізі. Варіанти слова – це видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення та розрізняються або з фонетичного боку (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу чи комбінацією цих ознак), або формотворчими афікса-